

SPETSFONDI VIIMANE VAATUS

Malle Ermel

Mihhail Gorbatšovi võimuletulekuga 1985. aastal algas Nõukogude Liidus uus partei-poliitiline kurss, mille märksõnadeks said *glasnost* ja *perestroika*. Välispoliitikas märkis *perestroika* suunda pingelõdvendusele ning vastasseisu vähendamisele läänemaailmaga, sest jätkuvaks võidurelvastumiseks polnud hambuni relvastatud, kuid majanduslikult ja tehnoloogiliselt mahajäänud NL enam suuteline. *Glasnost*'i varjus hakkas tasapisi kerkima saladuse loor ametlikus ajalookäsitluses mahavaikitud NL-i ajaloo süngematelt lehekülgedelt. Mineviku ümberhindamise käigus rehabiliteeriti riigi- ja rahvavaenlasteks kuulutatud isikud. Nõrgenes kontroll informatsiooni leviku üle. Tsensuurirežiimi taandumisega algas raamatukogudes piiratud kasutusega (keelatud) kirjanduse kogude, nn. erihoiuosakondade ehk spetsfondide järkjärguline likvideerimine. Vabamalt hakkas saabuma väliskirjandust, sealhulgas pagulaskirjandust, mis võimaldas raamatukogudel täita aastakümnete jooksul tekkinud lünki. Pöördeliseks sai 1988. aasta, mis märgib nõukogude tsensuuriajastu lõpu algust Eesti raamatukogudes. Nagu kirjanduse salastamisel nii ka keelu alt vabastamisel olid aluseks konkreetne autor, teose ilmumise aeg ja koht: enne 1917. a. ilmunud teosed (keelest ja kohast olenemata), Eesti trükised (1917)1918–1944, Eesti NSV-s ilmunud trükised, eesti pagulaskirjandus, pärast 1917. a. ilmunud väliskirjandus, NSVL-is ilmunud kirjandus.

Spetsfondi loomisest ja nõukogude tsensuuri laastamistööst Tartu Ülikooli raamatukogudes esimesel sõjajärgsel aastakümnel on Kaja Noodlalt ilmunud põhjalik uurimus.¹ Tsensuurist Nõukogude Eestis on huvilistel olnud võimalik lugeda Kaljo-Olev Veskimägi 1996. a. ilmunud emotsionaalselt kirjutatud monograafiast “Nõukogude unelaadne elu”.² Tartu Ülikooli Raamatukogu (ÜR) erihoiuosakonna tegevust dokumenteerivad materjalid on hoiul ÜR-i käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas.³ Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu (ERÜ) 1996. aasta aastaraamatus avaldatud Ingrid Loosme ülevaade sellest arhiivifondist annab mõningase ettekujutuse erihoiuosakonna tööst.⁴ Neile dokumentidele tugineb käesolevgi kirjutis, milles vaatluse all osakonna viimased aastad.

Erihoiuosakonda võib määratleda kui riiki riigis, sest ei raamatukogu direktoril ega osakonna juhatajal polnud erilist sõnaõigust selle töö korraldamisel, kõik toimus NSVL ja ENSV Glavliti (Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus) ettekirjutuste järgi. Eeskirjadest kinnipidamist jälgiti rangelt, ÜR-i erihoiuosakonnal hoidis silma peal ka ülikooli I osakond. Küll võib öelda, et 1980. aastatel polnud õhustik spetsfondis ega selle ümber

¹ Noodla, K. Tsensuur Tartu Ülikooli raamatukogudes aastail 1944–1954 // Tsensuur Eesti raamatukogus. Tallinn, 1991. Lk. 52–86. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised; 2.)

² Veskimägi, K.-O. Nõukogude unelaadne elu : Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996. 351 lk.

³ TÜR KHO, f. 4, nim. 4.

⁴ Loosme, I. Tartu Ülikooli Raamatukogu erihoiuosakonna arhiivis leiduvast // Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu aastaraamat 1996. Tallinn, 1997. Kd. 8. Lk. 89–103.

enam nii painav kui viiekümndatel-kuuekümndatel aastatel, viimane juhataja Fasta Reppo oli tagasihoidlik ametnik, kuid hea raamatukoguhoidja.

1980. aastate alguses oli NSVL Glavlit kehtestanud uued eeskirjad tööks välismaal⁵ ja Nõukogude Liidus⁶ ilmunud avalikust kasutusest kõrvaldatud kirjandusega. Väliskirjanduse kohta käiv "Instruktsioon" oli kooskõlastatud Riikliku Julgeolekukomiteega ning kehtestas ka selle riiki saabumise korra.

Väliskirjandust võisid tellida raamatukogud, asutused ja organisatsioonid, kellel oli liiduvabariigi direktiivorgani luba, ranges vastavuses oma tegevusprofiiliga. Ametialase vajaduseta oli keelatud tellida ilukirjandust, meelelahutuslikke, kommerts- ja bulvari-väljaandeid ning moeajakirju. Väliskirjanduse sisseostmise õigus kuulus üleliidulisele koon-disele "Meždunarodnaja kniga". Viimase vahendusega Nõukogude Liitu saabunud pärast 1917. a. ilmunud rajatagused üllitised kuulusid enne adressaadini jõudmist tsenseerimisele Moskvast Rahvusvahelise Postside 10. tsehhis. Tsensorimärke — kolmnurk (lubatud), üks kuusnurk (piiratud kasutusega ehk keelatud) — trükises määras selle edasise asukoha raamatukogu üld- või erifondis. Võidi rakendada teisigi piiranguvorme, mille kohta kehtisid oma eeskirjad ja neist olid teadlikud vaid asjaomased asutused. Rangema piirangu tunnuseks oli kaks kuusnurka. Võib arvata, et oli veelgi karmimaid salastamise viise. ÜR-i erihoiuosakonnal kahe kuusnurgaga trükiste saamise õigust ei olnud. Eesti neljast erifondi omavast raamatukogust oli see üksnes Teaduste Akadeemia Teaduslikul Raamatukogul (TATR). Kord nägi ette, et Moskvasse tsenseerimiseks tuli ENSV Glavliti kaudu saata kõik trükised, mis olid saabunud otse raamatukogusse. NSVL Glavliti kontrolli alt jäid välja enne 1917. a. ilmunud väliskirjandus, sotsialismimaade ja välismaa kommunistlike parteide väljaanded ning erinimekirjadesse kantud kapitalistlike maade teadusajakirjad. Piiratud, resp. keelatud kirjanduse saadetistega tohtisid töötada vaid selleks volitatud isikud (erifondi töötajad). Raamatukogu direktori vastutusel võis kuusnurgaga trükiseid pärast sotsialismi- ja kommunismivaenulike kohtade kõrvaldamist anda üldfondi. Sel moel töödeldud raama-tute tiitellehel tuli märkida kontrollakti number ja kuupäev ning eemaldatud lehekülgede numbrid. Üksikartikleid, skeeme ja jooniseid, mis polnud vaenuliku sisuga, tohtis kopeerida ja hoida üldfondis. Mõõndus ei laienenud "nõukogudevaenulike" emigrantlike organisat-sioonide ja Nõukogude Liidus põlualuste pagulasautorite publikatsioonidele. Erifonde oma-vate asutuste ja raamatukogude direktoreid kohustati välja andma käskkirju ja koostama juhendeid tööks piiratud kasutusega (välis)kirjandusega. Kohapealsed juhised pidid olema ranges vastavuses Glavliti "Instruktsiooniga", millele osundada oli keelatud.

NSVL Glavliti "Instruktsioon raamatukaubandusest ja raamatukogudest kõrvaldatud NSVL-is ilmunud kirjanduse erifondides hoidmise ja kasutamise korra kohta"⁷ andis otsus-tusõiguse liiduvabariikides enne nõukogude võimu kehtestamist ilmunud väljaannete üle raamatukogude direktoritele, kes pidid konsulteerima ka olusid paremini tundvate-teadvate

⁵ ТҮР КНО, ф. 4, н. 4, с. 2, л. 37–41 : Инструкция о порядке хранения и использования иностранной литературой. 9 авг. 1981. Москва, 1981. 8 с. (Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР.)

⁶ ТҮР КНО, ф. 4, н. 4, с. 2, л. 42–47 : Инструкция о порядке хранения в спецфондах библиотек изъятой литературой изданной в СССР. Москва, 1983. 7 с. (Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР.)

⁷ *Ibid.*

kohalike “kõrgemalseisvate organitega”. Spetsfondis hoitavate trükiste eksemplaarsuse võis määrata raamatukogu direktor spetsfondi juhataja ettepanekul. Avalikust kasutusest kõrvaldatud väljaannete teksti- ja illustreeritud osi, mis ei olnud “poliitiliselt defektsed” oli direktori vastutusel lubatud hoida üldfondis.

Erifondis oleva kodu- ja välismaise kirjanduse kasutamises erinevusi polnud, raamatukogu direktorilt tuli taotleda luba, kus kirjas uurimisteema ning vajaminev kirjandus. Taotlusele pidi alla kirjutama asutuse juht, kus kirjanduse vajaja töötas või õppis. Erifondi kasutamise luba kehtis kuni üks aasta.

1986. a. kevadeni ei andnud miski veel märku sellest, et tsensuurirežiim NL-is võiks oluliselt leevenduda või hoopis kaduda. Oli teada, et sõltuvalt muudatustest kompartei ladvikus, välispoliitilisest kliimast, pärast mõne maineka teadlase, kirjaniku või kultuuri-tegelase põlu alla sattumist nende tööd keelustati ja viidi erihoiule, teave nende kohta kustutati raamatukogude avalikest kataloogidest. Midagi lasti ka vabaks.

Nõukogude ajal oli tavaks koostada viisaastakute perspektiivplaane. Erihoiuosakonna 1986.–1990. a. plaanis on kirjas, et kavas on alustada 1917–1944 ilmunud vene- ja võõr-keelse kirjanduse teistkordse läbivaatamisega, kuna aastatega on “teatud küsimused” kaotanud aktuaalsuse ja osa raamatuid ei pea enam olema erifondis. Üldfondi planeeritakse anda u. 2700–3000 trükiüksust.⁸ Samas tundis F. Reppo muret kodanlikus Eestis ilmunud päevalehtede pärast, mis olid ühes eksemplaris ning kippusid intensiivse kasutamise tõttu lagunema. Ta pidas vajalikuks päevalehtede kopeerimist (u. 100 000 lk.) ja et üks restau- raator nendega pidevalt tegeleks.⁹

1986. a. kevadest võis aimata, et tulemas on vist mingid muutused. Arhiivimaterjalide hulgas on koopia Fr. R. Kreutzvaldi nim. Riikliku Raamatukogu (1988. aastast Eesti Rahvusraamatukogu, ERR) direktori Ivi Eenmaa ja TATR-i direktori Maive Dobkevitši all- kirjaga kirjust 12. juunist 1986. a. Kultuuriministeeriumi (KM) riikliku raamatukogude inspeksiooni juhatajale Ivi Tingrele.¹⁰ Kirjust selgub, et 15. mail 1986. a. EKP Keskkomitee propagandaosakonna juhataja T. Leito juures toimunud koosoleku otsusega on ERR-i ja TATR-i erifondide põhjal koostatud eestikeelsete ajakirjade nimestik aastatest 1918–1940, mille võiks suunata põhjalikule läbivaatamisele, kaalumaks nende vabastamist erihoiust. Nimekirjast oli välja jäetud Kaitseliidu ja noorsooühingute üllitised ning väljaanded nende kohta. Tabuteemaks jäi ka Vabadussõda. Küll tehakse ettepanek kaaluda ajakirjade “Bolševik”, “Nõukogude Kultuur”, “Sotsialistlik Töö” 1941. a. ning “Nõukogude Kool” 1949. a. aastakäikude andmiseks üldfondi. Kuna ERR-i ja TATR-i kogud polnud ammen- davad, tulnuks töösse kaasata ka ÜR-i ja Kirjandusmuuseumi erifondi töötajad. Et eri- fondide läbivaatamine saab olema väga töömahukas, tuleks suurendada töötajate arvu nendes osakondades. I. Eenmaa ja M. Dobkevitš teevad I. Tingrele ettepaneku moodustada komisjon Glavliti ning kompetentsetest teadus- ja ideoloogiaasutuste esindajatest, kes otsustaksid ajakirjade vabastamise. Kuigi NSVL Glavlit oli andnud otsustusõiguse liidu- vabariikides enne nõukogude võimu kehtestamist ilmunud kirjavaras üle kohalikule võimule, on siiski väheusutav, et nõupidamine EKP initsiatiiv oli. Ilmselt oli ka nimestik koos juba

⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 2.

⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 3.

¹⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 53, l. 1–2.

nõupidamise ajaks T. Leito juures. Seda lubavad oletada TATR-i erihoiuosakonna juhataja A. Oviiri kaaskiri¹¹ ÜR-i erihoiuosakonnale saadetud nimestikule, mille lõpus on käsitsi kirjutatud daatum 1986. a. ning osakonna 1987. ja 1988. a. tööplaan, milles nähakse suurema tööna ENSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeeriumi ja Glavliti korraldusel 1917.–1940. a. ilmunud eestikeelse perioodika läbivaatamist.¹² A. Oviir soovib ÜR-i erifondi töötajatelt mai (1986. a. – M. E.) lõpuks 15-leheküljelise nimestiku (323 nimetust) täiendamist puuduvate osas koos annotatsioonidega ja ettepanekuga, kas anda üldfondi või jätta erihoiule. Kiri on vastuoluline. Alguses A. Oviir teatab, et Kultuuriministeeriumi erikogude läbivaatamise komisjon on nimestikus toodud väljaanded määranud üldfondidesse, lõpus aga, et komisjon pole veel selle kohta nõusolekut andnud. 1986. a. mingit ametlikku komisjoni ei eksisteerinud, liati veel Kultuuriministeeriumi juures. Põhimõtteline otsus komisjoni moodustamiseks ja selle võimalikust liikmeskonnast võis ju olla. Tegemist on pigem EKP KK ja Eesti Glavliti valmisolekuga reageerida operatiivselt Moskva juhtnõõridele. Alles ENSV Glavliti käskkirjaga 7AK 26. augustist 1987. a. moodustatakse viimase juurde komisjon, kuhu kuulusid ka erifonde omavate raamatukogude direktorid, raamatukogude inspeksiooni juhataja ja Kirjastuskomitee esindaja.¹³ Selleks ajaks olid järelikult nelja raamatukogu erihoiuosakonnad jõudnud oma kogud üle vaadata ja koostada edasiseks otsustamiseks vajalikud annotatsioonid. Komisjoni ülesandeks sai vaadata läbi iseseisvusaegete raamatute keelunimestik 1966. aastast¹⁴ ning hääletades otsustada iga üksiku teose edasine saatus. 30. detsembrist 1987 jätkas komisjon tööd Kultuuriministeeriumi juures I. Tingre eesistumisel.

1986. a. pehmendati väliselt 1981. a. “Instruktsiooni” väliskirjanduse kohta. Seda tunnistab 10. oktoobrist 1986. a. pärinev venekeelne “Väliskirjanduse hoidmise ja kasutamise juhend TRÜ Teaduslikus Raamatukogus”.¹⁵ Dokumendi on koostanud erihoiuosakonna juhataja Fasta Reppo Tallinna ja Moskva Glavliti ametnike näpunäidete kohaselt, ilmselt pärast nende kontrollkäiku sama aasta oktoobris.¹⁶ Uus kord nägi ette, et Glavlitiile Tallinnas tuli esitada vormikohased nimestikud raamatukogusse tsenseerimata saabunud uue (pärast 1917. a. ilmunud) väliskirjanduse kohta. Seal määrati trükise kuuluvus üld- või erifondi. Kui Tallinna tsensuritel teadmistest puudu jäi (nimestikus teose taga märke “puuduvad andmed”), tuli nimestikud saata edasi Moskvasse Rahvusvahelise Postiside 10. tsehhile. Trükiste saatmist otseselt ei nõutud, ometi nii talitati, mida tõendavad postidokumendid nimekirjade juures. Märksa olulisem muudatus oli selles, et teave kuusnurgaga tähistatud trükiste kohta võis olla avalikes kataloogides. Tartu Ülikooli Raamatukogus nende avalikustamiseni ei jõutudki. Erifondis nappis selleks tööjõudu, uuendus, millest vaid väga vähesed asjasse pühendatud olid teadlikud, oli pigem lubav kui soovitatav ning ei kohustanud raamatukogu

¹¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 53, l. 3, 3p.

¹² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 10.

¹³ Veskimägi, K.-O. *Op. cit.* Lk. 300–301.

¹⁴ *Ibid.* Lk. 301; TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 51, nr. 3 : Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodandlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekiri. 2. osa. Tallinn, 1966. 155 lk.

¹⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 53, l. 7–8.

¹⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 16, l. 3.

millekski. Osakonna 1987. a. tööplaanis pole selle töö juurde asumist kavandatud, kogu tähelepanu võttis Eesti trükis.

Tegelik avalikustamine algas erihoiuosakondade olemasolu avalikustamisega, meenutagem siin telesaateid “Kultuuripilt” detsembris 1987, “Viiekümnendad” jaanuaris 1988, Aivo Lõhmuse artiklit “Iga raamat on ime” ajalehes “Edasi”.¹⁷ On meeles, et vaatasime-kuulasime-lugesime neid teatud ärritusega, sest meile tundus, et kogu süü ja vastutus spetsfondide asjus on pandud meile, sest kirjeldatud barbaarsused raamatu kallal leidsid aset ülikooli raamatukogus. Eelnimetatud telesaadete kohta saatis ÜR-i direktor Laine Peep 12. jaanuaril 1988 protestikirja ENSV Riiklikule Televisioonile ja Raadiokomiteele, sest probleemi käsitus saates ei olevat olnud asjalik, emotsionaalseid detaile tähtsustati üle. Ta leidis, et edaspidi oleks õigem lähemalt valgustada neid objektiivseid asjaolusid, mis viisid raamatud erihoiurežiimile. Ta palus arvestada, et me ei juhindu antud märkuste tegemisel kitsalt “mundriau” kaitsmisest, vaid sellest, et “emotsionaalse tähelepanu kontsentreerimine erihoiu probleemidele segab raamatukogus tehtavat suurt, tõsist ja asjalikku reaalselt tööd raamatute üleviimisel üldfondi, s.o. nende ümberinventeerimist, rekataloogimist ning kultuuriväärtuste säilimiseks vajaliku kasutusrežiimi kehtestamist”.¹⁸

Mingit ulatuslikku spetsfondi tühenemist jaanuaris 1988 veel ei toimunud. Eelnevad poolteist aastat olid kulunud alles otsustamisele, mida ja millal keelu alt vabastada.

31. detsembril 1986 oli erifondis arvel 159 449 eks., aasta jooksul võeti arvele 384 eks., spetsfondi rutiinse läbivaatamise tulemusena anti üldfondi 585 eks., mitte ainustki trükist Eesti või NSVL Glavliti käskkirja alusel.¹⁹ 1987. a. anti üldfondi 662 eks., sh. 18 eks. NSVL Glavliti käskkirja põhjal,²⁰ mitte ainustki eksemplari Tallinna korraldusel. Suurimaks tsensuuri järeleandmiseks 1987. a. oli teaduskraadi ja -kutsega isikutele ning loominguliste liitude liikmetele erifondi kasutamise lubamine diplomi ja liikmepileti (või nende koopia) ettenäitamisel. Veel 1988. a. tööplaani koostades ei osanud osakonna juhataja näha ette ulatuslikku keelupiirangute tühistamist. ÜR-i spetsfondis vajas veel umbes pool Eesti trükisest läbivaatamist, töö eesmärgina nägi ta “... võimalikult vähendada erifondis hoitavate raamatute ja perioodika arvu”.²¹ Üldfondi tagastatava kirjanduse hulgaks prognoosis ta umbes 3000 trükiüksust.²²

Avalikkuse emotsionaalse tähelepanu koondumine spetsfondidele ning surve salastamisele lõpu tegemiseks kindlasti kiirendas järgnevaid sündmusi. Üle maa hoogustus muinsuskaitseliikumine. Järsk pööre saabus pärast 1.–2. aprillil 1988 Tallinnas toimunud loominguliste liitude juhatuste ühispleenumit. 4. aprillil kinnitas minister J. Lott Kultuuriministeeriumi juures töötava ametkondadevahelise komisjoni otsuse kodanlikul ja okupatsiooni ajal ilmunud raamatute väljatoomise kohta erifondidest.²³ 1966. a. keelunimestik oli sellega tühistatud, keelatuks jäi 43 Saksa okupatsiooni aegset raamatunimetust. Pärast

¹⁷ Lõhmus, A. Iga raamat on ime // Edasi. 1988. 21.–22. jaan., nr. 16–17. Lk. 4.

¹⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 2.

¹⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 16, l. 1.

²⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 16, l. 6.

²¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 13.

²² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 14.

²³ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 6.

Kultuuriministeeriumi 29. novembri 1988. a. käskkirja on needki avalikult kasutatavad.²⁴ 6. aprillil 1988 langetab komisjon otsuse iseseisvusaegsete perioodikaväljaannete vabastamiseks, ministeeriumi 14. aprilli käskkiri legaliseerib selle otsuse.²⁵ KM-i 8. juuni 1988 käskkirjaga jõustub komisjoni otsus Saksa okupatsiooni aegsete ajakirjandusväljaannete vabastamiseks.²⁶ Kodu-Eesti trükisõna oli tšensorikammitaist vaba.

PIIRATUD KASUTAMISEGA EMIGRANTLIK KIRJANDUS			
Jrk. nr.	Autor	Nimetus	Lühike annotatsioon
1.	-	Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas. Kõited I - X.	
2.	-	Eesti saatusaastad. 1945 - 1960, I - VI.	
3.	-	Eesti tuleviku perspektiiv.	A. Kõngi ja A. Milita artiklid ajalehest "Välis-Eesti".
4.	-	Eesti Vabadusvõitlejad II maailmasõjas.	Vabatahtlikud sakslaste tegmistuses II maailmasõjas.
5.	Gustavson, P.	Tõnapäeva sünded Eestis.	
6.	Jaks, Ilmar	Saaremaalt Leningradist.	1941. a. eestlaste mobiliseerimine Punaarmee - 188. pataljoni - lase põhvik.
7.	Jürisaar, V.	Kahe rinde vahel. Kolonel Rebasega koos idavoitluses.	Memuaarides I kapataljoni tegevusest Punaarmee vastu 1941-1945.
8.	Kask, Agu	Varjud udus.	Saksa sõjavangide olu NSVL laagrites.
9.	Kask, Agu	Unustatud sugupõlv.	Metaarvanded Eestis 1941. a.
10.	KOKE, Arnold	Maarjamaalt Maarjamaale.	Valisik vastekroonikat 1947-1984.
11.	Kriisa, Agu	Okupeeritud Eesti nii nagu ta on.	Eesti Vabadusliidu väljaanne.
12.	Kibbe, Alf	Tules ja vees.	Memuaar - fasisitlikus armees 1941 - 1945.
13.	Kibbe, Alf	Tulises kütlas.	
14.	Kling, Andres	Saatusi ja saavutusi.	
15.	Kling, Andres	Mis toimub Soomes?	Välispoliitika (Soome NSVL suhetest).
16.	Loetmaa, Reinhard	Sõjas ja iketatud Eestis.	
17.	Lepik, Kalju	Kadunud külad.	Sõjakogudevastased luuletused.

1. Piiratud kasutamise emigrantlik kirjandus (TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 18).

²⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 16.

²⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 11.

²⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 15.

ENSV Kultuurikomitee käskkiri 2. detsembrist 1988 “Tööst eesti pagulas-kirjandusega” andis lõpliku otsustamisõiguse nende kuuluvuse kohta erifonde omavatele raamatukogudele.²⁷ Erihoiule pidid jääma lõhkeainete ja narkootikumide valmistamist, karateevõtteid käsitlevad ning pornograafilise sisuga väljaanded. Selles osas oli Kultuurikomitee käskkiri peaaegu sõnasõnaline tõlge Moskva Glavliti 16. augusti 1988. a. täpsustatud juhustest väliskirjanduse kohta, mida septembris täiendati nõukogudevaenuliku emigrantliku kirjanduse osas. Põhimõttelised vaidlusküsimused pidi lahendama ekspertide abiga ametkondadevaheline komisjon. Erifondi materjalide hulgas on dateerimata ja allkirjastamata nimestik “Piiratud kasutusega emigrantlik kirjandus” (42 nim.). Mõni näide nimekirjast ja piirangu põhjustest: Agu Kask “Varjud udus” (Saksa sõjavangide elu NL-i laagrites), Andres Küng “Mis toimub Soomes” (välispoliitika, Soome-NL suhted), Kalju Lepik “Kadunud külad” (nõukogudevastased luuletused), Tuudur Tamm “Need teod süüdistavad” (!dokumentaaljutus Eesti kannatusaastast 1941), Enn Nõu “Koeratapja” (erootiline romaan), V. Jürissaar “Kahe rinde vahel” (memuaarteos Idapataljoni tegevusest Punaarmee vastu 1941–1945)²⁸ (vt. ill. 1). Sündmuste edasise arengu seisukohast sel nimekirjal enam mingit sisulist tähendust ei olnud. Veel enne üldist vabastamisotsust oli Glavlit (E. Tilga kirjake 26. oktoobrist 1988) lubanud üldfondi anda R. Kolga “Lestakala otsimas ja teisi jutustusi” ja “Küla põleb kahest otsast” ning A. Mägi “Eesti rahva ajaraamatu” ja “Aeg kirju ei kuluta”.²⁹

Võib täie kindlusega väita, et väliseesti raamat jõudis ülikooli raamatukogusse juhuslikult, kuna need trükised märgistati enamasti kahe keelukuusnurgaga, siis Tartusse nad ei tohtinudki jõuda, kuid ka ühe keelukuusnurgaga raamatu saamine sõltus Tallinna ja Moskva tsensorite suvast.³⁰ Eesti pagulaskirjanduse komplekteerimine ÜR-isse väärib omaette uurimust, siinkohal vaid mõni näide eelpool öeldu kinnituseks. 17. aprillil 1986. a. kirjutas E. Tilk Tallinna Glavlitist Fasta Reppole, et Glavlititi on saabunud tolli kaudu raamatupakk H. Salasoolt Austraaliast (Eesti Arhiiv Austraalias). “Et pakis on ka võõrkeelsed raamatud, siis toll saadab need Moskvasse kontrollimiseks koos pakimbrisega. Sisuliselt eestikeelsed raamatud on peaaegu kõik märgistatud kuusnurgaga [...] ja neid Teile ei saada. 11 eks. saate r[aa]matu]kogule. Nagu isegi näete, olete nüüd teistkordselt saanud emigrantlikku kirjandust ja see on tänu minu ülemale, kes on küsimust lahendanud positiivselt Teie kasuks.”³¹ (Vt. ill. 2). 1987. aastast kohtab erifondi pärast 1917. a. ilmunud väliskirjanduse inventariraamatus järjest rohkem väliseesti autorite teoste sissekandeid.³² Ivar Ivask teatab 15. märtsi 1988. a. kirjas raamatukogu palvele saada AABS-i (*Association for Advancement of Baltic Studies*) väljaandeid, et selle ühingu peasekretär Janis Gaigulis olla 1987. a. aprillis läkitanud Tartusse neid terve postikoti täie.³³ Aasta hiljem postitatud uus saadetis jõudis õnnelikult kohale, kuid läks erifondi. Vello Salo kirjutas 20. juulil 1988: “Kahest kohast saan praegu soove: et

²⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 17.

²⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 18–19.

²⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 31.

³⁰ Veskimägi, K.-O. *Op. cit.* Lk. 279–294.

³¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 31, l. 45.

³² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 272.

³³ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1396a, l. 8.

saadaksin Teile AK-d (Aja Kiri), millest Teil olevat üksainus nr., samuti Uku Masingu luulekogud, mis olen välja annud. Olen seda juba ammu teinud: kõik minu toimetatu on posti läinud. Mul on kahju Teist ja ka mu oma pakkimisele-saatmisele kulutat tundidest. Olen valmis Teile veel kord saatma, kuid muidugi mitte enam postiga. Kui keegi saab nad siit kaasa võtta, annan meeleldi. Reisijaid on praegu palju.³⁴

Sp. F. Reppole

Jälle olen Teiega vestlmas. Praegu on
 kuju selline, et see raamatupakk on
 saadunud minu kätte varem, saadatud on
 arvestatult TRi juurde, saatepakk on
 H. Lelasse - posti aadress Austrias.

Et pakis on ka mõnedes raamatud, mis
 tül saadab need Moskvasse vutkollimise
 koos paatimiselega. Mõnelte ^{tehtud} raamatud on
 praegu kõik värgistatud muusikaga, mis
 minu teada kollie, et need on vafisieritud,
 aga faktiivelt need need võtta, Pakis oli
 14 värgparset, neist 3 on värgistatud nake
 muusikaga ja need Teile ei saada ^{11 kus} ^{mahe} ^{flaapit}

Nagu isegi näete, olde viid teistvõttelt
 saadud muigantihine kirjandust ja see
 on teie minu ülemale, kes on mõnust
 laherdand postivõttelt Teile vares.

Teie teades

Tallinnas,
 17.04.86. a.

F. Reppole

2. E. Tilk F. Reppole 17.04.1986 (TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 31, l. 45).

³⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1396a, l. 111.

Raudse eesriide, mis aastakümneteks jagas eestlaskonna kodu- ja väliseestlasteks, kerkimine ning mõlema poole siiras vastastikune huvi ja soov taastada katkenud sidemed leidis väljundi raamatute kogumises ja kodumaale läkitamises. 5. augustil 1988 kirjutas Eesti Kultuurikoondis Rootsis esimees Alur Reinans raamatukogule: “Oleme suure sümboolsusega jälginud Eesti viimase poole aasta jooksul toimunud ühiskondlikku arengut, eriti ka konstateerinud seda huvi eesti kultuurielu ja kirjanduse vastu väljaspool Eestit, mis muutunud oludes Eestis on ilmsiks tulnud. Soovides omalt poolt kaasa aidata selle huvi rahuldamiseks, oleme nõus Teie raamatukogule kinkima väljaspool Eestit pärast 1944. aastat ilmunud raamatuid, samuti mõnel määral siin ilmunud ajakirjade aastakäike/numbreid.”³⁵ Kultuurikoondise soov oli anda kingitus raamatukogu esindajale üle Stockholmis ning et need oleksid edaspidi võimalikult paljudele huvilistele avalikult kättesaadavad. Samasugune raamatuannetus tehti ka Rahvusraamatukogule Tallinnas. Kokku saabus Eestisse üle 1000 nimetuse. Küllap kiirendas peatselt Rootsist saabuv raamatuannetus kasutuspiirangute kaotamist pagulaskirjandusele. Raamatud jõudsid kohale 1988. a. novembri lõpus, ülikooli raamatukogus korraldati neist kolm näitust. Raamatuannetuste jõudmist Eestisse tavalisi postitalituslikke sekeldusi vältides aitas korraldada NL Rootsi Suursaatkonna töötaja, endine Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaan Eimar Rahumaa. Nii jõudsid tema vahendusel augustis 1988 Tartusse dr. H. Keilandi ja dr. R. Marandi kogu.³⁶ Ka Inglismaal ja Kanadas võtsid hoogu trükiste kogumisaktsioonid Eesti raamatukogude heaks.

1988. aasta kevadest hakkas raamatukogusse saabuma ridamisi NSVL Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeeriumi käskkirju, mis tegid teatavaks NSVL Glavliti käskkirjad kasutuspiirangute tühistamisest välismaal ja nõukogudemaal ilmunud kirjandusele. Glavliti käskkirjade avalikustamine märkuseta ДСП (для служебного пользования) kuulus *galsnosti* ideoloogia juurde. Kuni 1987. a-ni olid erifondidele saadetud käskkirjade eksemplarid veel nummerdatud. Glavliti juhiste ja korralduste teatavastegemine üleliiduliste ministereeriumide kaudu raamatukogudele pikendas kasutuspiirangute tühistamist. Eesti raamatukogude erihoiuosakonnad vahetasid omavahel informatsiooni operatiivselt, saates “oma kõrgemalseisvate organite” juhenddokumente tsensuurirežiimi muudatuste kohta. Nii leidub arhiivimaterjalide hulgas koopia NSVL Kultuuriministeeriumi ringkirjast ERR-ile³⁷; 1987. a. on ÜR-i erihoiuosakond andnud Kirjandusmuuseumile koos Moskva Glavliti käskkirja.³⁸

NL-i suhete soojenemine Ameerika Ühendriikidega leidis oma väljenduse ka sealt pärinevale kirjandusele kehtestatud kasutuspiirangute operatiivses muutmises. 12. aprillil on ÜR saanud ERR-ilt NSVL KM-i 24. märtsi 1988. a. ringkirja koopia raamatukogude direktoritele, millega tehakse teatavaks USA ajakirjade nimekiri, mille kasutuspiirangud Glavlit on tühistanud. Piirangud kaotatakse ka enne 1985. a. ilmunud välismaisele meditsiini-, bioloogia-, geneetika-, põllumajanduse-, balleti-, kino-, teatri- ja muusikaalasele kirjandusele. Üldfondi lubatakse viia samuti teatmeteosed ja kodanlik-poliitilised väljaanded, mis pole teravalt antikommunistliku või nõukogudevaenuliku sisuga. Raamatukogusse tsenseerimata saabunud trükistest soovitatakse esitada Glavlitile kontrollimiseks

³⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1396a, l. 206.

³⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1396a, l. 207.

³⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 76, l. 43–50.

³⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 71, l. 1.

esmajärjekorras teaduslikud ja tootmisalased väljaanded, mille vastu lugejad kõrgendatud huvi tunnevad. Ministeerium juhtis tähelepanu sellele, et raamatukogutöötajad ja lugejad peaksid kandma isiklikku vastutust vabaks lastud trükiste säilimise eest ning kehtivate eeskirjade kohase täpse arvestuse iga väljaande kohta.³⁹ Vahemärkusena olgu öeldud, et 14. märtsil oli F. Reppo saatnud Moskvasse Rahvusvahelise Postiside 10. tsehhi ülemale sm. I. Kaštanovile kirja, milles soovis teada saada, kas on tulemas muutusi välismaiste teatmeteoste "Otavan Iso Fokus" (kd. 4–6, 1973–1974), "Otavan suuri ensyklopedia" (kd. 1–6, 8, 9, 1977–1981), "Brockhaus Enzyklopedia" (kd. 17, 19, 20) jt. hoidmiseks erifondis.⁴⁰ Mitmekõitelised teosed, sariväljaanded, perioodika- ja jätkväljaannete nimetused võisid olla laialipillutatud üld- ja erifondi vahel, mis jättis asjassepühendamata lugejatele mulje raamatukogu ebajärjekindlusest ning põhimõttetusest kogude täiendamisel. 11. aprillil 1988 annab NL Glavlit loa viia üldfondi kuni 1985. a. (*incl.*) ilmunud ühe keelukuusnurgaga märgitud välismaise trükise. Eriti tuli kiirustada USA-s ilmunud trükiste hoiu- ja kasutusrežiimi muutmise. Kasutuspiirangud säilivad 52-le USA-s ("Problems of Communism", "Playboy"), Itaalias, Israelis, Kanadas ("Православный вестник Нью-Йоркской и Канадской епархий"), Prantsusmaal, Šveitsis, Saksamaa Liitvabariigis ("Wochenende mit Rätzel-Magazin", "Deutsche Wochenzeitung", "Deutsche Nationalzeitung") ja Ühendatud Kuningriigis ("Index of Censorship", "Sowjet Analyst", "Amnesty International Newsletter") ilmunud ajakirjadele. Kahe keelukuusnurgaga väljaannetele kehtestatakse ühe kuusnurga režiim.⁴¹ Kuu aega hiljem, 13. mail 1988 tühistatakse või muudetakse hoiu- ja kasutamise korda kuni aprillikuuni 1988. a. ilmunud väljaannete osas.⁴² 16. augustil 1988. a on Glavlit sunnitud täpsustama 11. aprilli juhiseid väliskirjanduse vabaks laskmiseks. Erihoiule jäävad endiselt natsionaalsotsialismi ja fašismi liidrite (Hitler, Mussolini jt.), Nõukogude Liidust emigreerunud autorite välismaal avaldatud poliitilised teosed, lõhkeainete ja narkootikumide valmistamist ning idamaiseid võitluskunste käsitlev kirjandus, pornograafiaväljaanded.⁴³ Septembris peab Glavlit vajalikuks lisada, et keelatuks jääb ka nõukogudevaenulik emigrantlik kirjandus.⁴⁴

1988. a. aprillis algas kirjanduse ulatuslik üleandmine spetsfondist üldfondi. Üleandmine toimus järk-järgult, et raamatud oleksid lühemat aega töötlemisel ning lugejatele kergemini kättesaadavad. Trükiseid, mis olid erihoiurežiimi alt vabaks lastud, kuid asusid veel spetsfondi pinnal, laenutati samadel alustel üldfondis olevatega. Kui hoogsalt kulges erifondist üleandmine, selgub septembris 1988 Eesti Glavlitile koostatud aruandest "TRÜ Teaduslikus Raamatukogus leiduva kodu- ja välismaise kirjanduse üldkasutatavasse fondi üleviimise käik".⁴⁵ 1. septembriks oli koostatud 16 akti 5939 nimetuse üleandmiseks, sh. 3738 nim. eesti raamatut aastatest 1917–1944, pärast 1917. a. ilmunud väliskirjandust (sh. väliseesti trükis) 1738 eks., 65 eks. venekeelset raamatut NSVL Glavliti käskkirjade alusel, 55 eks. eestikeelset raamatut ENSV Glavliti käskkirja 9A alusel, 343 eks. enne 1917. a.

³⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 76, l. 43–50.

⁴⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 33, l. 3.

⁴¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 51–53.

⁴² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 56.

⁴³ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 80.

⁴⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 81.

⁴⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 13.

ilmunud väljaandeid. Aasta lõpuks jõuti 26 aktiga üldfondi anda 26 563 trükiüksust.⁴⁶ 1989. a. ootas üleandmist 6848 nim. (43 307 trükiüksust) eestikeelseid raamatuid ja perioodikaväljaandeid aastatest 1917–1944 ning 1140 nim. (3239 trükiüksust) kaasaegset väliskirjandust, sh. eesti pagulasväljaandeid.⁴⁷

Oktoobris 1989 koostatud ülevaates kirjanduse üleandmisest kirjutas Fasta Reppo: “K.a. detsembris saavad koostatud aktid kogu eestikeelse kirjanduse kohta, kaasaegse väliskirjanduse kohta. Üle anda jääb veel vanem vene- ja võõrkeelne (ilm. 1917–44) ja nõukogude perioodi kirjandus. Lähitulevikus erifond kui osakond peaks kaduma raamatukogu struktuurist, kuna tema järele pole vajadust. See osake kirjandusest, mis veel erirežiimi alla jääb (kui jääb?) võiks viia kokku kirjandusega, mis on ettenähtud ametialaseks kasutamiseks. Erirežiimi küsimus kirjanduse kohta vajaks ühtlustamist vabariigi tasemel.”⁴⁸

Külma dušina mõjus Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 13. jaanuarist 1989. a.,⁴⁹ mis jäljendas NSVL Ministrite Nõukogu sellesisulist otsust eelmise aasta 21. detsembrist⁵⁰ ning mis keelas sisse tuua trükiseid, mille eesmärk on nõukogude riikliku ja ühiskondliku korra õonestamine, territoriaalse terviklikkuse, poliitilise sõltumatus ja riikliku suveräänsuse rikkumine jne. (ENSV juhtkond oli unustanud, et 16. novembril 1988 oli see sama Ülemnõukogu deklareerinud Eesti riiklikku suveräänsust ning Eesti seaduste ülimuslikkust.) Nende määruste alusel on Moskvasse kontrollimiseks saadetud ilmselt ka viimane väliskirjanduse saadetus (7 nim., sh. “Journal of Baltic Studies” vol. 19, 1988; “Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses Toimetised” (43, 1984; 44, 1985) ja kaks A. Võõbuse monograafiat 1957. ja 1961. a.).⁵¹ Jaanuarist hakkas raamatukogusse suure hilinemisega saabuma räsitud postipakke ja kirju Saksamaalt, Ameerika Ühendriikidest, Itaaliast ja mujalt. E. Tilga 10. jaanuari 1988. a. kirjakesest selgub, mis siis toimus: “10 raamatut on TÜ Raamatukogule Kanadast... Välja on nad võetud eripakkidest, sellepärast et olid komisjoni poolt läbivaatamisel. Ülejäänud pakid läksid üldfondi. Palun andke ka need 10 üldfondi. Käesoleval ajal ei ole meie juures ühtegi TRÜ raamatukogule kuuluvat raamatut, konfiskeerinud ei ole meie ühtegi eksemplari”.⁵² Sündmusi jälgiti tähelepanelikult ka Rootsist. Sealse “Eesti Päevalehe” mitmes numbris oli arutusel, kas kõik Kultuurikoondise kingitud raamatud jõudsid ikka kohale või mitte.⁵³ L. Peep veenis 26. jaanuari 1989. a. kirjas Alur Reinansit, et kõik eelmisel aastal kingitusena saadud raamatud on Tartus ja üldfondis ja neid saab iga lugeja laenata, kuid mitte ainueksplare koju.⁵⁴ 27. märtsi 1989. a. kirjas palub Hugo Salasoo teada, milline on tõde Rootsist saadud raamatute kohta, sest “Eesti Päevalehes” ilmunud teated olid vastuolulised.⁵⁵ Veel suvelgi polnud kahtlused hajunud. Juunis 1989 külastas raamatukogu Peeter Ots Inglismaalt ja tundis huvi, kas varem üldfondi arvatud

⁴⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 15.

⁴⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 15.

⁴⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 17.

⁴⁹ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja. 1989. 3. veebr., art. 69.

⁵⁰ Veskimägi, K.-O. *Op. cit.* Lk. 302.

⁵¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 39.

⁵² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 33, l. 36.

⁵³ Eesti Päevaleht. 1989. 20. jaan., nr. 5. Lk. 5; 17. veebr., nr. 13. Lk. 8.

⁵⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1516, l. 152.

⁵⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1516, l. 51.

trükistest läheb nüüd osa jälle spetsfondi. Ta küsis otse, kas on olemas nimekiri või selgitavaid juhtnööre erihoidu antavate trükiste osas, siis nad hoiduksid selliste saatmisest.⁵⁶

Spetsfondi viimane vaatus hakkas lähenema lõpule. NSVL Glavliti käskkiri 5. jaanuarist 1990 vabastas kasutuspiirangutest kõik enne 1917. a. ilmunud trükised.⁵⁷ ÜR-i erifondist rändas kõigepealt oma õigele kohale tagasi *Estica*- ning seejärel muu enne 1917. a. ilmunud vene- ja võõrkeelne kirjandus.⁵⁸ Keelu alt vabastatud trükiste üleandmise kiirendamiseks võeti 1990. a. kasutusele saatelehed, et nende alusel hiljem koostada koondakt.

7. mail 1990 jõudis raamatukogusse NSVL Riikliku Hariduskomitee käskkiri, millega tehti teatavaks, et Glavliti 10. jaanuari 1990 otsus lubab spetsfondist välja anda kogu raamatukogudest ja raamatukaubandusest kõrvaldatud Nõukogude Liidus ilmunud trükisõna ja tühistab kõik varasemad sellekohased käskkirjad.⁵⁹

Erihoiuosakonna arhiivimaterjalide hulgas leiduvad arvukad Glavliti käskkirjad ja vabastusnimekirjad 1988.–1989. aastast NL-is. Esmajoones Venemaal ilmunud trükiste kohta on need tänuvärsed ajalooallikad ideoloogilisest võitlusest NLKP uuendus- ja vana-meelse suuna vahel, peegeldades seda, kui vaevaliselt kulges erihoidudesse suletud trükisõna väljatoomine. Veebruaris 1988 kustutati keelatud isikute nimekirjadest N. Buhharini, H. Rakovski, A. Rosengoldi, A. Rõkovi ja M. Tšernovi nimi.⁶⁰ Augustis jõudis järg G. Zinovjevi, L. Kamenevi, K. Radeki ja M. Tomskini.⁶¹ Detsembriks oli jõutud revideerida keelunimestikes leiduv kirjasõna ning 1973. aastast pärinevat avalikust käibest kõrvaldatud kirjanduse 330-leheküljelist koondnimestikku asendas uus, 27-le leheküljele kahanenud koondnimestik nr. 2.⁶² Uue keelunimestikuga kaotasid kehtivuse kõik varasemad. 18. jaanuaril tühistab Glavlit sellegi nimestiku ning annab korralduse tuua erifondidest välja kõik käibest kõrvaldatud trükised.

NSVL Glavliti ringkiri 18. juunist 1990 informeerib ministeeriumide, ametkondade ja raamatukogude juhte väliskirjanduse kohta käiva 1981. a. "Instruktsiooni" tühistamisest ning käsib hävitada selle olemasolevad eksemplarid. "Instruktsiooni" tühistamine ei tähendanud veel, et NL-i saabuva väliskirjanduse tsenseerimine oleks lõpetatud, tsensori-kuusnurgaga trükiste edasise hoiu- ja kasutamise korra pidid nüüdsest kehtestama asutuste juhid iseseisvalt.⁶³ Tartu Ülikooli Raamatukogu kõik kogud olid selleks ajaks lugejatele vabalt kasutatavad, olenemata nende asupaigast, spetsfond oli lakanud *de facto* olemast. Kuna erihoiuosakond oli ametlikult moodustatud rektori käskkirjaga, siis pidi ta ka ametlikult likvideeritama — Tartu Ülikooli rektori prof. Jüri Kärneri käskkirjaga nr. 133 24. augustist 1990. a. lakkas raamatukogu erihoiuosakond 1. augustist 1990. a. olemast ka *de jure*.⁶⁴

⁵⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 3, s. 1516, l. 218a.

⁵⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 127.

⁵⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 11, l. 18.

⁵⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 128.

⁶⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 56.

⁶¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 128.

⁶² TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 73 : Сводный список книг подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. II. Москва, 1988. 27 с.

⁶³ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 76, l. 129.

⁶⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 1, l. 3.

1990. a. lõpuks oli endise erifondi hoidlas veel ca 70 000 kasutuspiirangutest vabaks saanud trükist, põhiliselt võõrkeelne kirjandus aastatest 1917–1944.

1991. a. mais anti ülikooli geograafia kateedrile üle 253 eks. geograafia-, hüdroloogia- ja meteoroloogiaalast kirjandust ning salastatud kaarti, E. Varepi, A. Kongo ja E. Pobuli väitekirjad ning E. Saluvee diplomitöö.⁶⁵ 26. septembril 1989. a. oli ülikooli ajaloomuuseumile loovutatud ülikooli 300. aastapäevale pühendatud film “Alma Mater Tartuensis” (I–II osa, 1932) ning iseseisvusajast pärinev ülikooli suur vapipitsat.⁶⁶

Kõik need vabaks lastud trükised kustutati spetsfondi inventariraamatutest ning inventeeriti uuesti kogudesse, kuhu nad keele, ilmumise aja, koha või tüübi poolest kuulusid, kataloogiti, liigitati-märksõnastati ning paigutati teistesse hoidlatesse. Välismaistest trükistest tuli kustutada ka teave selle kohta, et nad olid olnud keelustatud — kuusnurgad tuli eemaldada. “Kuusnurgad palun ennem välja puhastada, üldfondi jäävad nad määrgistamatult, nagu uus Instruksioon ette näeb” teatas E. Tilk 11. jaanuaril 1988 koos loaga anda üldfondi J. Kõpu “Mälestuste radadel”⁶⁷ (vt. ill. 3). Paar aastat varem oli ta andnud nõu kuusnurgad hoolikalt žiletiga välja kraapida, kui neid keemiliselt ei saa eemaldada.⁶⁸ Viimast ülikooli raamatukogus ei praktiseeritud, esialgu kraapisid erihoiutöötajad need tõesti hoolikalt välja, nagu J. Kõpu “Mälestuste ...” tiitellehtedel tähelepanelikult vaadates võib näha, hiljem tõmmati kuusnurgale hariliku pliiaatsiga rist peale.

Sp. F. Reppo!

Palun spetsfondist anda üldfondi -
 Johan Kõpu - Mälestuste radadel I, II osa.
 Tegelikult ka III, aga seda Teil ei ole.
 Kuusnurgad palun ennem välja puhastada,
 üldfondi jäävad nad määrgistamatult nagu
 uus Instruksioon ette näeb.

Tilk

Tallinnas,
 11.01.88.a.

3. E. Tilk F. Reppole 11.01.1988 (TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 4).

⁶⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 146, l. 5.

⁶⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 148.

⁶⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 52, l. 4.

⁶⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 4, s. 31, l. 42.

1992. a. lõpetati kõik spetsfondi likvideerimisega seotud tööd, inventariraamatutest kustutati kõik üldfondi antud trükised. Järgmisel aastal anti käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnale alaliseks säilitamiseks üle kõik inventariraamatud ja arhiiv. Tuleb avaldada tunnustust erihoiuosakonna viimastele töötajatele Fasta Reppole, Ilme Mesipuule ja Erna Russakule, et nad käsuvastaselt hoidsid alles kõik keelunimekirjad ja salajased instruktsioonid, mis on hinnalised ajalooallikad. Märtsis 1993 koliti endise spetsfondi hoidlasse eestikeelsed ajalehed ja avati ajalehtede lugemissaal. 1994. a. jõuti lõpetada aastakümneid keelu all olnud trükiste ümberinventeerimine ning rekataloogimine. Erihoiuosakonnas ainueksplaridena säilinud iseseisvusaegseid Eesti trükiseid säilitatakse hoiuosakonnas arhiiveksplaridena, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonda on võetud kultuurilooliselt oluliste teoste esitrükke, sh. paguluses ilmunuid. Tänu Helsingi Ülikooli Raamatukogu abile on sõjaeelsed päevalehed mikrofilmitud ja nii hävingust päästetud. Avatud Eesti Fondi toetusel jätkub ajalehtede mikrofilmimine koostöös teiste raamatukogude ja arhiividega.